

Lawaai als modern onheil

De draagbare radio en beheerste modernisering, 1955-1969

Jesper Verhoef

TVGESCH 129 (2): 219–240

DOI: 10.5117/TVGESCH2016.2.VERH

Abstract

Din as modern evil. The portable radio and controlled modernization, 1955-1969

This article analyzes public opinion on the introduction and diffusion of portable radios in the Netherlands, in particular the discourse on the ubiquitous din the devices allegedly caused. This discourse, mainly comprising the digitized newspapers of the National Archive, shows that contemporaries deemed the portable and especially its use – thoroughly altering the country's soundscape – emblematic of modernization. Examining this discourse casts new light on the way the Dutch dealt with modernization, a topic of fierce scholarly debate. The *communis opinio* was that portable radio users caused a nuisance that marked the beginning of a new era in which individualization eroded old values and led to hedonism. Almost all actors who addressed the topic of portable radio fiercely opposed these developments. To them the portable radio was part of a 'modern disease' which infected social manners and traditional values. They jointly and relentlessly – irrespective of social or religious background – condemned this aspect of modernization.

Keywords: portable radio, the Netherlands, modernization, individualization, din

In 1962 bracht de bekende dichter-zanger Jules de Corte het lied 'Draagbare radio's' uit. Het begon als volgt:

Het wonderwerk van onze tijd
Draagbare radio's
Wordt allerwegen wijd en zijd
Over stad en land verspreid
Wat weleens tot problemen leidt

¹ Voor onderzoek naar het voorkomen van draagbare radio's in liedteksten zie: Andreas Fickers, 'Tuning in nostalgic wavelengths. Transistor memories set to music', in: Karin Bijsterveld en José van Dyck ed., *Sound souvenirs. Audio technologies, memory and cultural practices* (Amsterdam 2009) 123-138, aldaar 135.

Draagbare radio's, in de bus en in de trein
Waarom moet het nou zo'n herrie zijn
Och och, oh oh
Misschien dat ik antiek ben, maar het
stoort me zo.¹

De Corte reageerde met dit lied op de snelle verspreiding van draagbare radio's ofwel *portables*, en de lawaaioverlast waar deze ontwikkeling toe had geleid. Zijn klaagzang was een van de stemmen in het publieke discours over de draagbare radio in Nederland. Hoe Nederlanders zich in dit publieke discours tegenover de portable opstelden, is tot op heden niet onderzocht.²

Dit is een gemis omdat juist het publieke discours kan dienen als cultuurhistorische lens om te onderzoeken hoe tijdgenoten reflecteerden op de gevolgen van modernisering in Nederland. De periode waarin de draagbare radio populair werd in Nederland, de late jaren vijftig en de jaren zestig, viel samen met de periode waarin modernisering en de gevolgen daarvan voor tijdgenoten duidelijk zichtbaar en voelbaar waren. Nederlanders koppelde 'het idee van modernisering'

bovendien expliciet aan nieuwe technieken.³ Techniekhistoricus Onno de Wit stelt dat de introductie van nieuwe media als de portable gepaard ging 'met het ontstaan van opvattingen over hun cultureel-maatschappelijke betekenis en de ontwikkeling van nieuwe waarden en normen'. Die opvattingen kwamen tot uiting in 'de vele discussies over de gevolgen van hun introductie en ontwikkeling', niet in de laatste plaats in de pers, en 'in verschillende beheersings- en controletechnieken'.⁴ De centrale vraag van dit artikel luidt dan ook: hoe werd in het Nederlandse publieke discours gereageerd op de verspreiding van de draagbare radio tussen 1955 en 1969, en wat zeggen deze reacties over de Nederlandse omgang met modernisering?

De belangrijkste basis voor de reconstructie van het publieke discours ofwel het publieke debat vormt het omvangrijke gedigitaliseerde krantencorpus van de Koninklijke Bibliotheek.⁵ Het onderzoeken van kranten heeft enkele grote voordelen. Ten eerste zijn kranten serieel van aard. Doordat ze dagelijks uitkomen en afzonderlijke krantentitels vaak ten minste de-

2 Dit is een terecht kritiekpunt van Geert Vanpaemel op de serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (TIN20), waarin ook aandacht aan de draagbare radio wordt besteed. De serie stelt weliswaar vast dat de ontwikkeling van nieuwe technieken, zoals de draagbare radio, tot nieuwe praktijken leidt, maar beschrijft de reacties op die praktijken amper. Pas wanneer de houding tegenover nieuwe technieken onderzocht wordt, en daarmee ook de problemen die tijdgenoten ermee hadden, kan volgens Vanpaemel techniekgeschiedenis waarlijk tot nationale (cultuur)geschiedenis transformeren – wat de redacteurs beoogden. Geert Vanpaemel, 'De techniek van de Nederlandse samenleving', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 120.1 (2005) 68-74, aldaar 70-72.

3 J. W. Schot en A. Rip, 'Techniek in Nederland in de twintigste eeuw', in: J.W. Schot e.a. ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VII: Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 14-38, aldaar 32-36. Ook elders was van een dergelijke koppeling sprake, zie: Michael Brian Schiffer, *The portable radio in American life* (Tucson 1991) 222; Fickers, 'Tuning in nostalgic wavelengths', 132. Vgl. Thomas J. Misa, 'The compelling tangle of modernity and technology', in: Thomas J. Misa, Philip Brey en Andrew Feenberg ed., *Modernity and technology* (Cambridge, Mass 2003) 1-30, aldaar 9.

4 W.O. de Wit, 'Communicatie in Nederland in de twintigste eeuw', in: J.W. Schot en W.O. de Wit ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V: Transport en communicatie* (Zutphen 2002) 153-159, aldaar 157.

5 Raadpleegbaar via <http://www.delpher.nl>.

cennia bestonden, is berichtgeving systematisch door de tijd heen te volgen.⁶ Ten tweede heeft, in de woorden van Frank van Vree, de pers 'in niet geringe mate bijgedragen aan het zelfbeeld en gedrag van omvangrijke groepen in de Nederlandse samenleving'.⁷ De krant is 'tegelijk product, spiegel en vormende factor in het maatschappelijk proces'.⁸ Volgens Van Vree kan aan de hand van kranten bijgevolg de publieke opinie – 'opgevat als een brede, pluriforme verzameling van meningen en houdingen' – worden gereconstrueerd.⁹ Dit geldt zeker voor de periode die in dit artikel centraal staat, waarin de krant ondanks de introductie van nieuwe, concurrerende informatievoorzieningen zoals televisie en ook de draagbare radio haar 'bevoorrechte positie' behield.¹⁰ Bijgevolg mag gevoeglijk aangenomen worden dat dagbladen aanzienlijke invloed hadden op de percepties en standpunten van haar lezers. Tegelijkertijd moet beseft worden dat krantenkopij een gemedi-

eerde *nieuwsweergave* is – een constructie dus – die onder meer sterk gestuurd wordt door de signatuur van de krant.¹¹ Dit houdt een derde voordeel van het gebruik van kranten als bron in. De Nederlandse krantenmarkt was als gevolg van de verzuiling tot in de jaren zestig sterk gesegmenteerd. Deze segmentering biedt de kans te onderzoeken of kranten van elkaar verschilden in hun berichtgeving over de draagbare radio, en of eventuele verschillen langs levensbeschouwelijke lijnen liepen.¹² Aanvullende bronnen om het publieke discours – en daarmee ook de publieke opinie – in kaart te brengen zijn de reeds aangehaalde liedtekst, rapporten en een populairwetenschappelijk werk.

Een ngram-viewer gekoppeld aan het gedigitaliseerde krantencorpus van de KB toont dat de verspreiding van portables gepaard ging met een toegenomen aandacht van kranten voor dit medium. Het relatieve gebruik van de term 'draagbare radio' en de meest gebruikte equivalenten daarvan – 'portable radio', 'transistor radio', 'transistorradio' en 'transistor-radio' – in krantenartikelen en -advertenties begon halverwege de jaren vijftig te groeien. Vervolgens nam het rap toe in de jaren zestig, om een hoogtepunt te bereiken in

6 Marcel Broersma, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14 (2011) 29-55, aldaar 35.

7 F. van Vree, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel van maatschappelijke veranderingen', in: Henk Kleijer, Ad Knotter en Frank van Vree ed., *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 95-108, aldaar 104.

8 Ibidem, 100.

9 Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989) 5. Zie ook Alison Jones, 'The many uses of newspapers' (2005) 5, <http://dispatch.richmond.edu/docs/papers/usesofnewspapers.pdf> (geraadpleegd 17 maart 2016).

10 Joan Hemels, 'De wankelende krant. Dagbladen op de drempel van de informatiemaatschappij', in: Jo Bar-doel en Jan Bierhoff ed. *Media in Nederland: feiten en analyses* (Groningen 1990) 89-110. Zie ook Wim Knulst, *Van vaudeville tot video. Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989).

11 Bijv. Pim Huijnen en Melvin Wevers, 'Digital deconstruction. The digital turn and the use of news media as sources for historical research', *Officina della storia* 13 (2015) <http://www.officinadellastoria.info/magazine/index.php?option=com_content&view=article&id=416%3Adigital-deconstruction-the-digital-turn-and-the-use-of-news-media-as-sources-for-historical-research&catid=72&Itemid=1>. (geraadpleegd 17 maart 2016).

12 Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 316-331.

de jaren zestig. Vanaf circa 1970 liep het aantal langzaam terug.¹³

Het absolute aantal artikelen per jaar waarin kranten in de jaren en vijftig en zestig over de draagbare radio schreven, is weergegeven in de eerste grafiek.¹⁴ Dit aantal vertoont tot en met 1967 een stijgende trend. In dat jaar verschenen er 395 artikelen, meer dan ooit. Voorts is te zien, in lijn met de ngram-grafiek, dat de aandacht voor de portable in krantenartikelen met name vanaf 1955 substantieel werd. Dit artikel richt zich bijgevolg op de periode 1955 tot en met 1969, dat wil

zeggen op de 2555 krantenartikelen die in die jaren verschenen.¹⁵

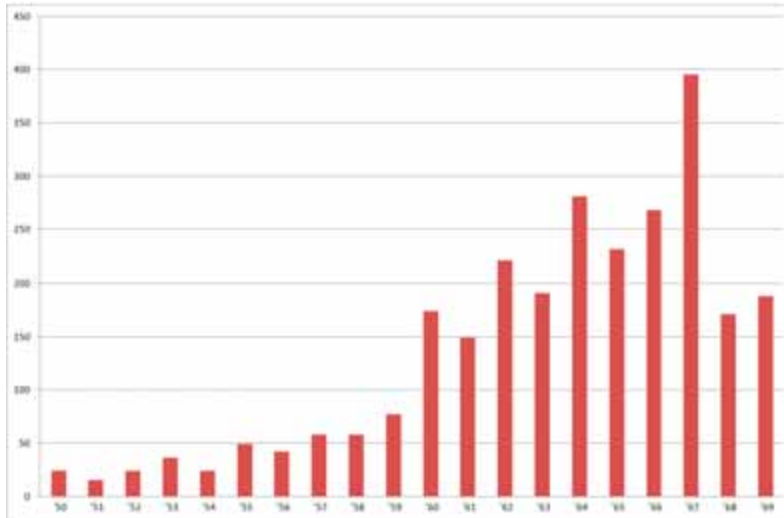
Voorafgaand aan de analyse waarop dit artikel berust zijn deze artikelen thematisch geordend. Een deel van de artikelen, bijvoorbeeld feuilletons, vermeldde de draagbare radio slechts terloops. Deze artikelen zijn buiten beschouwing gelaten. Wat de overige artikelen betreft is gekeken in welke context de portable besproken werd. Enkele overkoepelende thema's kwamen het meest frequent voor, waaronder de ontwikkeling van de technologie en de vormgeving van de toestellen. Een ander onderwerp waarover kranten veel publiceerden was het geluid dat de portables produceerden.¹⁶ Journalisten stelden dit onderwerp in een kleine tweehonderd

13 KB ngram-viewer, <http://kbkranten.politicalmashup.nl/#q/transistorradio|transistorradio|transistor-radio|portableradio|draagbareradio> (geraadpleegd op 13 januari 2016). Het relatieve gebruik betekent: ten opzichte van alle andere woorden in het gedigitaliseerde krantencorpus in een bepaald jaar. Een nadeel van de ngram-viewer is dat dit instrument momenteel niet in staat is koloniale krantenadvertenties en -artikelen, waaraan in dit artikel geen aandacht wordt besteed, te excluseren. Zij vormen bij deze zoekopdrachten minder dan tien procent van het totale aantal resultaten en hun distributie over de tijd komt sterk overeen met die van de niet-koloniale krantenadvertenties en -artikelen.

14 Dit aantal is gecorrigeerd voor de dubbele artikelen die momenteel abusievelijk in het corpus opgenomen zijn. De volgende zoekopdracht is gebruikt: ((transistor OR draagbare OR portable OR transportabele OR zakradio OR handradio) AND radio) (Delpher, geraadpleegd op 30 december 2015). Deze uitgebreide zoekopdracht is noodzakelijk, omdat kranten meerdere begrippen gebruikten om de draagbare radio aan te duiden en hierin niet consistent waren. Omwille van de leesbaarheid zal dit artikel de overkoepelende termen 'draagbare radio' en het Engelse equivalent 'portable' gebruiken, op een enkel geval na waar primaire of secundaire bronnen direct refereerden aan transistorradio's.

15 De in dit subcorpus opgenomen kranten zijn, onderverdeeld naar signatuur: de protestante kranten *Gereformeerd Gezinsblad* en *Nederlands Dagblad*; de socialistische kranten *Het Vrije Volk* en de *Friese Koeurier* (die eind 1969 opging in de *Leeuwarder Courant*); het joodse *Nieuw Israëlitisch Weekblad*; de neutrale dagbladen *De Telegraaf*, *Leeuwarder Courant* en *Nieuwsblad van het Noorden*; de katholieke bladen *De Tijd* (die per 1 februari 1959 overging in *De Tijd De Maasbode*) en het *Limburgsch Dagblad*; en het communistische *De Waarheid*. Een tekortkoming van het bestaande corpus is dat invloedrijke kranten als *De Volkskrant*, *Trouw* en *NRC Handelsblad* inclusief de twee voorlopers (nog) niet in het naoorlogse corpus van de KB zijn opgenomen. Voor een overzicht van alle gedigitaliseerde krantentitels en de aantallen daarvan, zie https://www.kb.nl/sites/default/files/docs/Beschikbare_kranten_alfabetisch.pdf (geraadpleegd 17 maart 2016).

16 Het spreekt vanzelf dat een krantenartikel over meerdere thema's kon gaan. Een uitgebreide bespreking van de hier genoemde thema's die in dit artikel niet of minder aan bod komen zal volgen in mijn proefschrift (in voorbereiding).

Het absolute aantal artikelen per jaar waarin een equivalent van het woord draagbare radio voorkomt *Delpher* (geraadpleegd op 13 januari 2016)

artikelen expliciet aan de orde.¹⁷ Met name aan de hand van berichten over dit thema, geluidsoverlast, zal dit artikel tonen hoe het vertoog over de draagbare radio licht werpt op Nederlandse reacties op de concrete gevolgen van modernisering. De in het artikel aangehaalde krantenberichten zijn representatief voor het gehele subcorpus.

Om de centrale vraag te beantwoorden, vat het artikel eerst de historiografie over de Nederlandse omgang met modernisering samen. Daarna gaat het kort in op de verspreidingsgeschiedenis van draagbare radio's, die de toegenomen aandacht van kranten voor het onderwerp helpt verklaren, en wordt uiteengezet hoe journalisten de draagbare radio als een *modern* medium presenteerden. De analyse

¹⁷ Dit blijkt uit lezing van de artikelen, maar kan ook via een zoekopdracht in *Delpher* inzichtelijk gemaakt worden. Wanneer de zoekopdracht van voetnoot veertien bijvoorbeeld zo uitgebreid wordt dat hij alleen die artikelen over draagbare radio weergeeft die ook het woord 'rust' of 'stilte' bevatten, resulteert dit in 184 artikelen, waarvan er 156 in de jaren zestig verschenen.

van het vertoog over de draagbare radio spitst zich vervolgens toe op de geluidsoverlast die de toestellen zouden veroorzaken. Deze analyse bouwt voort op onderzoek naar *soundscapes* ofwel klanklandschappen. Dit onderzoek probeert te begrijpen hoe geluid en geluidsoverlast samenhangen met, en bepalend waren voor, modernisering. Dit artikel laat zien dat de verandering van het klanklandschap veel stof deed opwaaien en tot heftig verzet leidde – verzet dat zich richtte op concrete gevolgen van modernisering.

Modernisering en mentaliteitsverandering in Nederland

In de historiografie over de Nederlandse jaren vijftig en zestig is 'modernisering' een centraal begrip dat historici en sociologen aanwenden om de periode te duiden. Volgens James Kennedy vormden de jaren vijftig en zestig zelfs 'het hoogtij van

de modernisering'.¹⁸ Hij noch andere in dit artikel aangehaalde auteurs geven een alomvattende definitie van dit begrip.¹⁹ Dat zij dit achterwege laten vloeit voort uit het feit dat modernisering een meerdimensionaal, en dus moeilijk te omschrijven proces is.²⁰ Impliciet lijken de meeste auteurs het begrip een basale, praktische invulling te geven: modernisering is dan een 'process of becoming modern or meeting modern demands'.²¹

In Nederland uitte modernisering zich onder meer in 'harde' vernieuwingen. De meeste onderzoekers zien halverwege de jaren vijftig een breukpunt. Het daaropvolgende decennium zou de 'incubatietijd [zijn] waarin op vele niveaus de bouwstenen worden aangedragen voor een modern leefpatroon'.²² In de tweede helft van de jaren zestig onderging de politiek

ingrijpende veranderingen.²³ Vanaf de jaren vijftig namen zowel de vrije tijd als de welvaart toe en ontstond een consumptie-maatschappij. Ook technologische doorbraken kenmerkten deze periode, waaronder de introductie van de portable en de televisie.²⁴ Mede door het groeiende gebruik van voornoemde massamedia kwam modernisering ook op cultureel vlak aan de oppervlakte.²⁵ Voorbeelden van culturele ontwikkelingen die deze periode tekenden zijn een snelle ontzuiling, een groeiende seksuele vrijheid en de opkomst van een jongerencultuur.²⁶

Minder tastbaar was de mentaliteitsverandering die de Nederlandse bevolking in deze periode onderging. Hans Righart stelt dat 'de "morele natie" met haar "tucht en ascese" plotseling in hoog tempo afgebroken' werd.²⁷ Andere auteurs vullen aan dat een 'nieuwe moraal' terrein won, die zich kenmerkte door een 'toenemend zelfbewustzijn'.²⁸ Centraal onderdeel van deze nieuwe mentaliteit was een toenemende individualisering, die resulteerde

18 James Kennedy, 'Verandering door continuïteit. Modernisering in Nederland, 1945-1970', *De Nieuwste Tijd. Themanummer. De jaren vijftig en zestig* (1995) 5-11, aldaar 8.

19 Kennedy wordt om deze reden gegispd door H. Becker, 'De culturele revolutie en haar effecten', *Sociologische Gids. Themanummer. Bouwen aan Babylon: de jaren zestig in discussie* 44 (1997) 389-401, aldaar 397.

20 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 12. Zie ook: Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 48.

21 Chuanqi He, *Modernization science. The principles and methods of national advance* (Berlijn 2012) 6. De modernisering in de onderzoeksperiode betekende overigens geen abrupte breuk met het verleden, veeleer was zij 'de intensivering van decennia eerder opgestarte processen'. (Schuyt en Taverne, *1950*, 24.)

22 Arjan Dieleman, 'De late jaren vijftig of de vroege jaren zestig?', in: G. Tillekens ed., *Nuchterheid en nozems: de opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg 1990) 11-30, aldaar 28.

23 Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 47-49; James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) hoofdstuk 6.

24 Zie bijv.: J. C. H. Blom, "'De jaren vijftig" en "de jaren zestig"?", *BMGN* 112 (1997) 517-528, aldaar 526; Schuyt en Taverne, *1950*, 48-49.

25 Zie bijv.: Henk Kleijer en Ger Tillekens, 'Spraa-verwarring in het nieuwe Babylon', *Sociologische Gids. Themanummer. Bouwen aan Babylon: de jaren zestig in discussie* 44 (1997) 421-432, aldaar 526.

26 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 13.

27 Ibidem, 45.

28 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 126; Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999) 255.

in een ander normbesef.²⁹ Hans Blom omschrijft deze mentaliteitsverandering kernachtig:

In plaats van de rigoreuze [sic] handhaving van tal van normen en regels kwam de opvatting dat ieder juist zelf moest bepalen hoe hij of zij zich wenste te gedragen: de *permissive society*. [...] Meest opvallend en blijvend was wellicht de centrale plaats die individuele ont-plooiing verwierf op het terrein van de waarden en normen. [Individuele ont-plooiing] was [...] van oudsher al van betekenis geweest, maar de reikwijdte ervan was beperkt door andere hoog aangeschreven waarden als gezin, natie, orde en gezag. Daaraan kwam nu een einde. [...] Vooral in de omgangsvormen, die veel informeler werden, bracht dat grote veranderingen met zich mee.³⁰

Nederlanders moesten zich tegenover de modernisering en de mentaliteitsverandering die daarmee gepaard ging een houding aanmeten. Auteurs verschillen van mening over deze houding, waarbij twee stromingen te onderscheiden zijn.

Een eerste groep auteurs beweert dat modernisering, de nieuwe mentaliteit in-

cluis, relatief gemakkelijk aanvaard werd. De belangrijkste pleitbezorger van deze these is James Kennedy, die in zijn proefschrift *Nieuw Babylon* stelt dat de elites – waaronder hij ook journalisten schaaft – veranderingen mogelijk maakten, door in korte tijd een regenteske houding in te wisselen voor een pragmatische vooruitstrevendheid. Voor alles waren zij, mét hoog opgeleide Nederlanders in den brede, bang om voor burgerlijk versleten te worden. Door de in hun ogen onvermijdelijkheid van de maatschappelijke transformatie ('de moloch van modernisering') veranderden zij volgens hem van behoedzame, 'gematigde en in wezen zelfs ouderwetse elites' in 'bereidwillige predikers van het modewoord "vernieuwing"'; het cultuurpessimisme van het eerste naoorlogse decennium maakte aldus plaats voor optimisme over de toekomst.³¹ Kees Schuyt en Ed Taverne sluiten zich bij Kennedy aan, wanneer ze beweren dat de 'weerstand tegen culturele vervlakking, vertechnisering en opkomende massa- en consumptiecultuur geleidelijk [konden] worden geneutraliseerd en doorbroken'.³² Een gelijkaardige conclusie trekt Doeko Bosscher, wanneer hij beweert dat 'het idee dat mensen altijd beter af zijn met grotere vrijheid [...] in de jaren zestig axiomatisch was'.³³ Door modernisering als onvermijdelijk voor te stellen, begrepen de elites volgens Kennedy bovendien *retorisch* de opties voor zichzelf om verandering te weerstaan of zelfs tegen te houden.

Aan de andere kant zijn er onderzoe-

29 Zie bijv.: James Kennedy, 'Cultural developments in the Dutch-American relationships since 1945', in: Hans Krabbendam, Cornelis A. van Minnen en Giles Scott-Smith ed., *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 931-948, aldaar 939; W.O. de Wit, 'Radio tussen verzuiling en individualisering', in: J.W. Schot en W.O. de Wit ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V: Transport en communicatie* (Zutphen 2002) 203-229; Albert Felling, Jan Peters en Peer Schepers ed., *Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses* (Assen 2000) 44.

30 J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2001) 314-371, aldaar 355 en 360.

31 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, citaten op respectievelijk p.41, 20 en 14. Zie voorts p.126-127; Kennedy, 'Verandering door continuïteit', 9.

32 Schuyt en Taverne, 1950, 54.

33 Doeko Bosscher, 'Nederland in de jaren zestig. Een doolhofachtig cultuurlandschap', *Groniek* 137 (1997) 457-472, aldaar 465.

kers die juist benadrukken dat de modernisering met veel spanningen gepaard ging en allesbehalve gemakkelijk aanvaard werd. Zo benadrukt Righart dat er in de jaren zestig een precaire balans ontstond tussen traditie en vernieuwing. Hoewel er vanaf de jaren vijftig sprake was van 'een voortdurende uitnodiging om aan de modernisering deel te nemen', weigerden Nederlanders de band met het verleden te verliezen.³⁴ 'Beheerste modernisering', zo vult Blom aan, was een leidend begrip voor Nederlandse elites in de onderzochte periode. Daar bedoelt hij mee dat die elites veranderingen in goede banen wilden leiden en beheersbaar wilden houden – en deze dus niet actief bepleitten, zoals Kennedy beweerde.³⁵ Integendeel, de elites in de jaren zestig zouden juist het 'behoud van de kernwaarden van de eigen levensbeschouwing' hebben voorgestaan.³⁶ In de woorden van Pim Kooij, in een recensie van de serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, kwam dit op het volgende neer: 'De modernisering, met de techniek als een belangrijke intermediair, mocht niet ongehinderd haar gang gaan en alles aanrakend voor ultieme vernieuwing zorgen, maar diende beheerst te worden en werd dus betwist.'³⁷

34 Hans Righart en Piet Rooy, 'In Holland staat een huis. Weerzin en vertederling over "de jaren vijftig"', in: Paul Luykx en Pim Slot ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 11-18, aldaar 18. Vgl. Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

35 J.C.H. Blom, "De jaren vijftig" en "de jaren zestig"?, *BMGN* 112.4 (1997) 517-528, aldaar 521.

36 *Ibidem*, 522.

37 Pim Kooij, 'TIN-20 in het perspectief van de economische en sociale geschiedenis', *BMGN* 120.1 (2005) 60-67, aldaar 66. De redacteurs van de TIN20-serie situeren deze beheerste modernisering overigens iets later: vanaf begin jaren zeventig. Schot en Rip, 'Techniek in Nederland in de twintigste eeuw', 36.

Verspreiding van de draagbare radio

De verkoop van draagbare radio's nam als gevolg van de uitvinding van de transistor, een halfgeleidercomponent, en de toepassing daarvan in draagbare radio's vanaf 1954 enorm toe. De productie van steeds kleinere transistors, die de zwaardere radiobuizen in rap tempo vervingen, bracht een kentering teweeg: de draagbare radio werd voor het eerst werkelijk een handzaam apparaat dat met gemak vervoerd kon worden. Bovendien daalden de kosten, wat het apparaat binnen het bereik van een grotere groep consumenten bracht. Precieze verkoopcijfers voor de jaren vijftig ontbreken, maar het zeer geringe aantal advertenties waarin de apparaten aangeprezen of te koop aangeboden werden, wijst erop dat draagbare radio's in Nederland in de eerste helft van de jaren vijftig nog een bijzonderheid waren. Vanaf het moment dat ook in Nederland draagbare, steeds kleiner wordende transistorradio's geproduceerd werden – vanaf 1956 – en de prijs ervan daalde, begon de verkoop van de toestellen te stijgen. Philips, de belangrijkste Nederlandse producent, zette aan het begin van de jaren zestig naar schatting enkele tienduizenden transistorradio's per jaar aan radiohandels af. Dit aantal steeg tot 70.000 à 80.000 per jaar tegen het eind van de jaren zestig.³⁸

De verspreiding van draagbare radio's was mede mogelijk door de economische groei die Nederland in de jaren vijftig en zestig doormaakte. Deze groei is in de li-

38 W.O. de Wit, 'Techniek als cultuurverschijnsel. De transistorradio, Philips en Hilversum in de periode 1950-1970', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4.1 (2001) 87-107, aldaar 92 en 104, noot 27.

teratuur ook wel omschreven als een ‘economisch wonder’.³⁹ Flinke, schoksgewijze loonstijgingen leidden tot stijgende reële inkomens. Nederlanders kregen in deze periode bovendien steeds meer vrije tijd en vakantie. De combinatie van beide leidde tot een mobiliteitsexplosie: Nederlanders reisden steeds vaker en verder via bijvoorbeeld trein, brommer of auto, waarbij ze profiteerden van een snel groeiend spoor- en snelwegennet.⁴⁰ Hierdoor konden ze in hun vrije tijd de natuur in trekken om naar meegebrachte portables te luisteren. Aangezien de meeste Nederlanders de groeiende hoeveelheid vrije tijd in eigen land spendeerden, zorgde de gestegen mobiliteit ervoor dat op steeds meer plekken het geluid van draagbare radio’s viel waar te nemen.⁴¹

Het succes van de draagbare radio werd voorts in de hand gewerkt door de aanvankelijk trage verspreiding van televisietoestellen en het geringe aantal televisie-uitzendingen en de langzame groei daarvan.⁴² Zelfs toen het aantal tv-toestellen wel exponentieel toenam in de jaren

zestig bleef de radio het populairste medium.⁴³ De portable droeg hier in belangrijke mate aan bij, zo berichtten kranten: eind jaren zestig bestond maar liefst zeventig procent van de verkoop van radio’s uit portables.⁴⁴

Uit de krantenartikelen waarin over de draagbare radio werd geschreven, blijkt dat Nederlanders de draagbare radio zagen als een inherent modern medium – of in ieder geval in kranten als zodanig gepresenteerd kregen.⁴⁵ In de loop van de tweede helft van de jaren vijftig en in de jaren zestig, met name na de toepassing van transistors in portables, stelden zowel krantenartikelen als -advertenties het medium voor als symbool voor verandering en vernieuwing – al werd het toestel slechts in zeer weinig artikelen in verband gebracht met jongeren, laat staan met een nieuwe jeugdcultuur.⁴⁶ Het toestel werd steeds geavanceerder, kleiner en ook ‘hipper’, mede door een als modern gepercipieerde vormgeving. Belangrijker nog, het gebruik van de nieuwe technologie werd gepresenteerd als iets moderns: kranten

39 R. T. Griffiths, ‘Het Nederlandse economische wonder’, *BMGN* 101.1 (1986) 95-109; Jan Luiten van Zanden, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989) 185.

40 J.W. Schot e.a., ‘Concurrentie en afstemming: water, rails, weg en lucht’, in: J.W. Schot en W.O. de Wit ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel V: Transport en communicatie* (Zutphen 2002) 19-43, aldaar 28-38; Peter-Eloy Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Zutphen 2003) 117-118.

41 K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2002) 135.

42 Jan Bank, ‘Televisie in de jaren zestig’, in: H.W. von der Dunk ed., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986) 85-118, aldaar 91.

43 Knulst, *Van vaudeville tot video*, 239. Huub Wijffjes, ‘Radio als stemmingsregelaar, 1960-2010’, in: Bert Hogenkamp, Sonja de Leeuw en Huub Wijffjes ed., *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland* (Hilversum 2012) 192-225, aldaar 219.

44 *De Tijd*, 7 juli 1969 en *Limburgsch Dagblad*, 25 juli 1969.

45 Ter indicatie: wanneer de zoekopdracht van voetnoot 14 gecombineerd wordt met ‘modern’ of ‘modern*’ resulteert dit in 466 artikelen, waarvan er 439 in de jaren zestig verschenen.

46 Zie ook: Jesper Verhoef, ‘The cultural-historical value of and problems with digitized advertisements. Historical newspapers and the portable radio, 1950-1969’, *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 38 (2015) 51-60.

spraken bijvoorbeeld over de ‘moderne’ of ‘hedendaagse mens’ of ‘de moderne reiziger’ die de apparaten gebruikt.⁴⁷

Verzet tegen geluidsoverlast

Een van de meest bediscussieerde thema's in het publieke discours over draagbare radio's was de vermeende geluidsoverlast die de toestellen veroorzaakten. Afgaande op de artikelen die dit thema adresseerden veranderde de openbare ruimte vanaf medio jaren vijftig in een kakofonie van geluid. Van stilte, zo merkte de socialistisch georiënteerde *Friese Koerier* bijvoorbeeld in 1956 op, hielden Nederlanders schijnbaar niet meer.⁴⁸ In de vijftien jaren daarna volgde een aanhoudende stroom van publicaties die het pandemonium waar de verspreiding van de draagbare radio toe geleid had op de korrel nam. Het gebruik van de draagbare radio resulteerde, kortom, in een ‘lawaavraagstuk’.⁴⁹

De afgelopen jaren is er in de internationale literatuur al enig onderzoek gedaan naar de samenhang tussen geluid en geluidsoverlast en modernisering. Een belangrijk concept binnen dat onderzoek is ‘soundscape’ ofwel klanklandschap.

47 Bijvoorbeeld in *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 augustus 1960; *Limburgsch Dagblad*, 24 mei 1962; *Leeuwarder Courant*, 29 januari 1964 en *De Tijd De Maasbode*, 6 maart 1965.

48 *Friese Koerier*, 15 juni 1956. Vgl. I. Cieraad, ‘Tussen sensatie en restrictie. Het ontstaan van de technische consumptiecultuur’, in: J.W. Schot e.a. ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VII: Techniek en modernisering. Balans van de twintigste eeuw* (Zutphen 2003) 284-308.

49 *De Tijd De Maasbode*, 13 augustus 1960. Het gebruik van oordopjes, dat geluidsoverlast had kunnen beperken, lijkt weinig gangbaar geweest te zijn. Producenten prezen die althans maar zeer zelden aan in advertenties.

Emily Thompson definieert dit begrip als ‘a physical environment and a way of perceiving that environment; it is both a world and a culture constructed to make sense of that world’.⁵⁰ Deze definitie omvat niet alleen het geluid, het apparaat dat het geluid produceert en de plek waar dat gebeurt, maar ook de perceptie van dat geluid – waar dit artikel onderzoek naar doet. Uit Thompsons onderzoek naar het Amerikaanse klanklandschap tussen 1900 en 1933 blijkt dat geluidsoverlast in de Verenigde Staten sterk met modernisering werd geassocieerd.⁵¹ Ook in Nederland werd er reeds in de eerste helft van de twintigste eeuw een debat over geluid en geluidsoverlast gevoerd.⁵² Na de Tweede Wereldoorlog werd deze discussie opnieuw aangezwengeld, met name toen in de jaren vijftig en zestig de waardering voor als modern ervaren geluiden veranderde. Onderzoek hiernaar richt zich expliciet op binnenshuis geproduceerd geluid.⁵³

De draagbare radio bracht geluidsoverlast vanaf de tweede helft van de jaren vijftig echter ook nadrukkelijk buitenshuis. Deze ontwikkeling veranderde het klanklandschap, wat leidde tot verzet. Waar na de Tweede Wereldoorlog geluiden van de moderne tijd, zoals het lawaai als gevolg van industrialisering, volgens Karin Bijsterveld nog een positieve connotatie gehad hadden – door de associatie

50 Emily Thompson, *The soundscape of modernity. Architectural acoustics and the culture of listening in America, 1900-1933* (Cambridge, MA 2004) 1.

51 Ibidem, 1-12, citaat op pagina 2.

52 Karin Bijsterveld, ‘“The city of din”. Decibels, noise, and neighbors in the Netherlands, 1910-1980’, *Osiris* 18 (2003) 173-193.

53 Karin Bijsterveld, *Mechanical sound. Technology, culture, and public problems of noise in the twentieth century* (Cambridge, MA 2008) hoofdstuk 6.

met eerst de wederopbouw en later de economische vooruitgang – bleef in het publieke discours over de draagbare radio niets van dit positieve sentiment over.⁵⁴ De geuite kritiek richtte zich met name op lawaaioverlast die draagbare radio's in de natuur en het openbaar vervoer, oftewel de publieke ruimte, brachten.

Kranten braken allereerst niet aflatend de staf over het gebruik van draagbare radio's in de natuur, daar dit 'de rust van menigeen in de vrije natuur onbarmhartig zal verstoren'.⁵⁵ De Friese kwaliteitskrant *Leeuwarder Courant* tekende op:

Op het strand en in het duin, in de bossen en op de terrasjes, waar de vermoeide mens een beetje wil bekomen van het rumoer van de stad, overal waar de in het dagelijks leven moe gebeukte mens rust zoekt, doemen weer jongelieden op met de draagbare radio's. [...] Lawaai en geschetter verjaagt idyllische stilte.⁵⁶

Het eind jaren vijftig ontluikende bermoerisme, dat in de jaren zestig zijn hoogtepunt beleefde, droeg bij aan de ergernis over de overlast die de draagbare radio's zou veroorzaken.⁵⁷ Mensen parkeerden hun auto ergens langs een weg, klaptten meegebrachte stoeltjes uit, waarna in de berm gerecreëerd werd. Daarbij luisterde men dikwijls ook naar een meegebrachte draagbare radio.⁵⁸ In het koor der criticasters was ook de rechterlijke macht verte-

genwoordigd. Zo stelde een rechter tegen een man die voorkwam vanwege een gestolen draagbare radio: 'Is dit nou zo'n geval, waarmee jullie de natuur zo graag verknoeien?'⁵⁹

De onvrede over de verspreiding van de portable kwam verrassend genoeg ook tot uiting in een publicatie van de Koninklijke Nederlandse Toeristenbond ANWB. Deze bond promootte het kamperen, een populaire bezigheid in de jaren vijftig en zestig. De ANWB organiseerde tevens beurzen waar onder meer portables aangeboden werden om het kamperen te veraangename. In de brochure *De Kampeerder van nu en morgen* uit 1959 maakte de ANWB echter de afweging dat de vrijheid om naar draagbare radio's te luisteren het recht op ongehinderd kamperen van anderen in de weg kon staan. Hierop raadde de bond terreinbeheerders aan om, in ieder geval in het hoogseizoen, tot een verbod op het spelen van portables over te gaan:

In hoeverre moet het laten spelen van radio's, grammofoons [sic] e.d. op de terreinen worden toegelaten? De eerste groep terreinbeheerders zegt pertinent: in het geheel geen mechanisch voortgebracht muziek op onze terreinen.

De tweede groep stelt als regel: radio en gramfoon wel toegestaan, maar nooit zo luid, dat anderen er last van hebben. Het merendeel der exploitanten denkt er momenteel zo over en geeft daardoor blijk van weinig werkelijkheidszin. Bij de tegenwoordige bezettingsdichtheid in het eigenlijke seizoen is het eenvoudig onmogelijk buurman's [sic] radio niet te horen. [...]

54 Karin Bijsterveld, "What do I do with my tape recorder ...?" Sound hunting and the sounds of everyday Dutch life in the 1950s and 1960s', *Historical journal of film, radio and television* 24.4 (2004) 613-634, aldaar 630.

55 *Het Vrije Volk*, 21 mei 1957.

56 *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1959.

57 *De Telegraaf*, 16 oktober 1961.

58 Staal, *Automobilisme in Nederland*, 120.

59 *Het Vrije Volk*, 6 november 1960.

Deze kampregel is dan ook gedoemd een snelle dood te sterven en de exploitanten zullen zich althans gedurende het hoogseizoen moeten gaan houden aan regel één.⁶⁰

De oproep van de ANWB werd toegejuicht door Nederlandse kranten van uiteenlopende signatuur. Onder meer de katholieke *De Tijd De Maasbode* reageerde verheugd, daar geluidsoverlast van portables volgens de krant het 'plezier vergalt' van anderen.⁶¹

Ook het gebruik van draagbare radio's in het openbaar vervoer zorgde voor overlast, waarover werd gesproken en geklaagd. Het in de inleiding aangehaalde lied van Jules de Corte, die over 'de herrie' in bus en trein zong, was hier een voorbeeld van. Ook kranten becommentarieerden het gebruik van draagbare radio's in met name de trein in negatieve bewoordingen. Het niet-zuilgebonden *Nieuwsblad van het Noorden* tekende medio 1960 op dat het de laatste tijd 'meer en meer gewoonte [wordt] een draagbare radio in de trein mee te nemen en de tijd te korten met het luisteren naar liefst schelle muziek. Bepaald hinderlijk wordt het wanneer in een rijtuig meer mensen hun toestel aan hebben staan en dan ook nog op verschillende stations hebben afgestemd.'⁶² Dit bericht was een instemmende reactie op het besluit van de Nederlandse Spoorwegen (NS) om een vooroorlogs verbod op het maken van muziek

in treinen te gaan handhaven. Draagbare radio's mochten nog wel worden meegenomen, maar niet langer aangezet. Het besluit was noodzakelijk, aldus de neutraal-conservatieve *Telegraaf*, daar steeds meer mensen 'met een muzikje op reis' gaan en daarmee de treincoupés in 'complete jukeboxen' veranderden.⁶³ 'Niets vermoedende reizigers' werden zo op een 'ongevraagd concert vergast', meende de *Friese Koerier*.⁶⁴ In september van dat jaar werd, in de woorden van het socialistische *Het Vrije Volk*, 'de actie van de NS tegen radiolawaai' uitgebreid naar perons en de restauratie.⁶⁵ Zelfs draagbare radioproducent Philips steunde het verbod. 'Philips,' zo tekende een krant de reactie van het bedrijf op het verbod op, 'kan zich altijd verenigen met maatregelen, die beogen een verkeerd gebruik van technische middelen tegen te gaan'.⁶⁶

Het verbod werd actief gehandhaafd. Een treinreiziger die het verbod negeerde, ook nadat de conducteur hem enkele malen verzocht had de draagbare radio uit te zetten, moest voor de rechtbank verschijnen. De rechter legde hem vijftiengulden boete op.⁶⁷ Alleen voor een uitzonderlijke gebeurtenis als de maanlanding maakte de NS een uitzondering op het verbod: het was reizigers de morgen na de landing toegestaan hun draagbare radio's in de trein mee te nemen 'om de activiteiten van de astronauten op de voet te kunnen volgen'.⁶⁸

De ergernis over de (toenemende) lawaaioverlast als gevolg van het draagbare radiogebruik, met name wanneer dit in de

60 *Kampeerders van nu en morgen. Waarnemingen op kampeerterreinen in Nederland in 1959* ('s-Gravenhage: Koninklijke Nederlandsche Toeristenbond ANWB 1960).

61 *De Tijd De Maasbode*, 4 juni 1960. Ook *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 augustus 1960 en *Het Vrije Volk*, 12 september 1960 besteedden aandacht aan de oproep van de ANWB.

62 *Nieuwsblad van het Noorden*, 8 augustus 1960.

63 *De Telegraaf*, 8 augustus 1960.

64 *De Friese Koerier*, 9 augustus 1960.

65 *Het Vrije Volk*, 2 september 1960.

66 *De Tijd De Maasbode*, 12 september 1963.

67 *Het Vrije Volk*, 16 januari en 30 januari 1962.

68 *De Tijd*, 21 juli 1969.

publieke ruimte gebeurde, werd breed gedeeld. *Alle* onderzochte kranten spraken onafgebroken hun afkeuring over deze ontwikkeling uit – deze kritiek hing dus niet samen met de levensbeschouwelijke signatuur. Bovendien kwam het verzet uit alle lagen van de bevolking: van elites als journalisten, rechters en, zo zullen we nog zien, wetenschappers, maar ook van de ANWB, een zanger en krantenlezers. In een ingezonden brief stelde een lezer bijvoorbeeld dat de portable ‘het plezier vergalt van mensen, die wat stilte en rust zoeken’.⁶⁹ De publieke opinie was, zo mag worden geconcludeerd, dat het ongeremd ervaren gebruik van draagbare radio’s schadelijk was en zo mogelijk tot staan moest worden gebracht, daar het in geluidsoverlast resulteerde. Eventuele voorstanders of verdedigers van het gebruik kwamen in het publieke discours niet aan het woord. Uit de besproken voorbeelden blijkt dat men terugverlangde naar de tijd waarin nog van rust en stilte genoten kon worden, een idyllische tijd die met de entree en verspreiding van een nieuwe, moderne techniek steeds verder uit het zicht dreigde te raken.

Aangespoord door deze dreiging braken deelnemers aan het publieke debat over de portable zich het hoofd over de vraag of de portable gebruikt kon worden zonder anderen daarmee tot last te zijn. Met andere woorden: konden de gevolgen van het gebruik beheersbaar blijven? Precies deze vraag stelde Prins Bernhard aan de orde bij de opening van een nieuw

69 *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 juni 1960. In de *Leeuwarder Courant*, 28 juli 1961, refereerde een lezer onder de onheilspellende kop ‘Friezen, let op uw zaak!’ aan de portable met de woorden ‘de lawaai-fabriek’.

hoofdkantoor van de ANWB in 1962. *De Tijd De Maasbode* berichtte:

De prins wees er in zijn openingstoespraak op, dat de ANWB bij zijn veelomvattende taak vaak met tegengestelde belangen te maken krijgt. Behoud en uitbreiding van de recreatiemogelijkheden tegenover de gerechtvaardigde eisen van woningbouw en industrialisatie. [...] De behoefte aan stilte van de eenling tegenover het geraas van motoren en de muziek uit draagbare radio-ontvangers. Een verzoening tussen deze tegenstrijdigheden schijnt in ons kleine land ternauwernood mogelijk [...].⁷⁰

Deze verzoening bleek in de praktijk moeilijk te bewerkstelligen. Integendeel, afgaande op het idioom dat kranten aanwendden om geluidsoverlast te duiden bleef het een enorm probleem. Journalisten repten van geluids- of lawaaiterreur.⁷¹ Ze schilderden portables af als lawaaispook of -monster; als rumoerverspreider, lawaai- of jengeldoos of treiteraar.⁷² Ze achtten het probleem zo groot, dat ze nog sterkere hyperbolen niet schuwden. Het apparaat was ‘naast de atoombom een der verfoeilijkste uitvindingen van deze tijd’, de hinderlijkste uitvinding sinds het buskruit, eentje die zou hebben plaatsgehad ‘in nauwe samenwerking met Lucifer’.⁷³

70 *De Telegraaf*, 17 mei 1962.

71 *Het Vrije Volk*, 29 juni 1960; *De Tijd De Maasbode*, 6 maart 1965; *Leeuwarder Courant*, 18 augustus 1967.

72 *Leeuwarder Courant*, 27 juli 1960; *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 august 1960; *Het Vrije Volk*, 12 september 1960; *De Tijd De Maasbode*, 17 oktober 1962; *Limburgsch Dagblad*, 23 augustus 1962 en *Leeuwarder Courant*, 9 juni 1965.

73 Citaten in respectievelijk *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1959; *De Tijd De Maasbode*, 12 september 1963 en *Het Vrije Volk*, 18 juni 1959.

Hedonisme en individualisering

De geluidsoverlast die portables veroorzaakten leidde niet slechts tot onverholen ergernis. Deelnemers aan het debat trachtten de praktijk van het ongeremd luisteren naar portables op openbare plekken voorts te verklaren en te duiden. Daartoe gebruikten ze onder meer medische metaforen. Nederland zou door het massale gebruik van portables en de daaruit voortvloeiende geluidsoverlast op weg zijn een gekkenhuis te worden; van een samenleving werd het een 'samenverpesting'.⁷⁴ De *Leeuwarder Courant* schreef: 'De man die met een draagbare radio op een zoele zomeravond aan een bosrand wandelt, is een geestelijk ziek mens. [...] Want de stilte hebben wij nodig als brood.'⁷⁵ Andere berichten stelden het lawaai ook als een plaag of gif voor, of zelfs als een ziekte genaamd 'transistoritis'.⁷⁶ De communis opinio was dat het 'moderne onheil', de portable, verantwoordelijk was voor de komst van deze ziektes of aandoeningen.⁷⁷ Anders gesteld: door het medium veranderde een gezonde in een zieke maatschappij. In het publieke discours werd de alomtegenwoordigheid van draagbare radio's in de publieke ruimte aldus aangegrepen om een bredere mentaliteitsverandering die zich in de Nederlandse maatschappij zou voltrekken onder de loep te nemen. De in de vorige paragraaf beschreven geluidsoverlast gold hierbij als symptoom van een structureler defect en vereiste een diagnose.

74 Citaat in *De Telegraaf*, 26 juni 1961. Zie ook *Leeuwarder Courant*, 6 september 1960.

75 *Leeuwarder Courant*, 3 juli 1957, nam dit naar eigen zeggen over van dagblad *Trouw*.

76 *Leeuwarder Courant*, 27 juli 1960; *De Telegraaf*, 8 august 1960 en *Friese Koerier*, 2 augustus 1963.

77 *Het Vrije Volk*, 6 juli 1967.

De populariteit van het luisteren naar draagbare radio's in met name de natuur lag besloten in een paradox, zo was de verklaring die uit het publieke discours rijst. Zij zou het gevolg zijn van een vlucht uit de werkelijkheid die twee kanten had, kanten die op het oog moeilijk met elkaar te verenigen waren. Ten eerste vluchtten Nederlanders voor de uitbreidende stad met zijn drukte, waar het leven de mensen jachtig maakte. Pas in de buitenlucht, liefst in de natuur, zou werkelijk ontspannen kunnen worden. In een krantenartikel uit 1961 legde een boswachter bijvoorbeeld uit dat '(stads)mensen' met hun drukke leven in de natuur wilden zitten.⁷⁸ Een jaar later verheerlijkte het katholieke *Limburgsch Dagblad*, in een artikel waarin afgegeven werd op de draagbare radio, het platteland. Dat was een plek waar nog gepraat werd, waar 'alles ademt' en die 'nog iets van de levensdrift [heeft], waarom men de buitenmens benijden kan'.⁷⁹

De paradox die krantenberichten ontwaarden lag in het feit dat veel van de mensen die de natuur introkken het luisteren naar de portable prefereerden boven het genieten van de rust – waarvoor ze toch in de eerste plaats gekomen waren. De hierboven aangehaalde boswachter zei over bermtoeristen:

Die mensen [...] komen uit de steden, meestal uit een druk leven en ze willen in de natuur zitten. Maar omdat ze in hun auto alle gemakken bij de hand hebben en ze zonder die gemakken niet meer kunnen leven, gaan zij dicht bij de auto zitten. Dan hebben ze hun stoeltje, hun tafeltje, hun draagbare radio en hun luchtbedden. Maar die drukte die ze

78 *Het Vrije Volk*, 23 september 1961.

79 *Limburgsch Dagblad*, 23 augustus 1962.

dagelijks om zich heen hebben, die drukte... die kunnen ze éigenlijk niet missen. Ze willen buiten zijn, maar ze willen óók mensen zien. Ze willen zagezegd van twee wallen eten.

Het dagblad *De Tijd* vulde aan:

Merkwaardigerwijs heeft de stedeling, die naar buiten trekt echter de neiging om zich, eenmaal in de vrije natuur gearriveerd, niet veel verder te wagen dan de berm van de weg en zijn draagbare radio of koffergrammofoon overstemmen maar al te vaak het geruis van de bomen in de wind, het zingen van de vogels [...].⁸⁰

De gesignaleerde paradox moet vooral een constructie van kranten zijn geweest. Voor de dagbladen sloten het genieten van de natuur en het luisteren naar draagbare radio's elkaar uit; voor de gebruikers van de toestellen zelf zal dit anders geweest zijn. Zij zochten – en dit is de tweede zijde van de vlucht uit de werkelijkheid, eentje waarvoor kranten minder oog hadden – een toevlucht in het *geluid* dat uit de meegebrachte radio's schalde.

Doordat draagbare radio's overall mee naar toe gebracht konden worden, veranderden zij omgevingen in persoonlijke klanklandschappen. Concreet betekende dit dat wanneer mensen een draagbare radio meenamen tijdens het reizen en in de natuur, het luisteren naar hun 'eigen',

favoriete station een 'thuis'-gevoel wist op te roepen.⁸¹ Draagbare radiogebruikers konden zo een *eigen*, individuele identiteit ontdekken of beleven.⁸²

De onderzochte kranten hadden aan deze constituerende identiteitsfunctie van de draagbare radio geen boodschap, als ze deze al opmerkten. Hieruit blijkt dat er een grote kloof bestond tussen de gebruikers van draagbare radio's aan de ene kant en de journalisten en andere contributeurs aan het negatieve vertoog over de toestellen aan de andere kant.⁸³ Waar gebruikers volledig opgingen in het geluid van hun eigen portable, noteerden kranten slechts dat meerdere draagbare radio's 'door elkaar heen schreeuwden'.⁸⁴ Voor hen bleef het moderne onheil dat draagbare radiolawaai heette moeilijk te begrijpen, laat staan te accepteren.

Belangrijker nog, journalisten meenden dat dit kwaad niet alleen kwam. Ze achtten het symptomatisch voor een veranderende mentaliteit die voortkwam uit de moderne tijd, waarbij individualisering het duidelijkste voor het voetlicht trad. Dat mensen met hun draagbare radio's geluidsoverlast produceerden was namelijk één ding, dat velen zich niet gevoelig toonden voor klachten nog iets anders. Verbijsterd merkten kranten op dat kritiek dikwijls werd afgewimpeld met de uitspraak 'we leven in een vrij land'.⁸⁵ Vergelijkbaar daarmee is de litanie van een

80 *De Tijd*, 10 september 1958.

81 Het gebruik van de draagbare radio verzekerde 'mobile listeners of their autonomy and identity anytime, anywhere'. Heike Weber, 'Taking your favorite sound along. Portable audio technologies for mobile music listening', in: Karin Bijsterveld en José van Dyck ed., *Sound souvenirs. Audio technologies, memory and cultural practices* (Amsterdam 2009) 69-82, aldaar 74.

82 Zo stelde *De Waarheid*, 22 mei 1964, dat het creëren van 'een eigen sfeer' en 'afgeslotenheid' belangrijke redenen waren voor het succes van portables onder jongeren.

83 *De Waarheid*, 22 mei 1964, wijst op deze kloof: het 'probleem' van geluidsoverlast in de publieke ruimtes is voor jongeren die de toestellen bezit geen probleem.

84 *Friese Koerier*, 2 augustus 1963.

85 *Het Vrije Volk*, 28 juni 1961; *De Telegraaf*, 21 juli 1967.

conducateur, geciteerd in *De Telegraaf* in 1967: “s Zomers word je ook gek gejeengeld door die rottingen van handradio’s. Dat blèrt maar door elkaar heen. Dan beginnen de klachten van anderen in de coupés, “Conducateur, kunt u daar niets tegen doen? We hebben het zelf al geprobeerd, maar ze storen zich er niet aan”.⁸⁶ In de kranten werd een trend ontwaard waarbij de nadruk lag op genieten in het hier-en-nu – een trend die op gespannen voet stond met matiging en beheersing waar journalisten en anderen voor pleitten.⁸⁷

Dit idee van een maatschappij die hedonistischer werd was niet louter perceptie van kranten, maar had ook een basis in de alledaagse praktijk, zoals aan het begin van dit stuk al is opgemerkt. Uit het publieke discours over de draagbare radio blijkt dat kranten zich verzetten tegen nieuwe omgangsvormen die uit de praktijk van het draagbare radiogebruik spraken. Dat verzet richtte zich in belangrijke mate op het ongeremd opeisen van de ruimte om te zijn wie en wat je wilde zijn. Draagbare media zoals de radio werkten individualisering in de hand, een ontwikkeling die ten koste zou gaan van een collectieve moraal.

De wens van de moderne mens om op elke gewenste plaats van een radiotoestel gebruik te maken, betekende verrassend genoeg niet – zo signaleerden kranten – dat hij dit *alleen* wilde doen. Mensen voelden de drang om in de openbare ruimte samen naar draagbare radio’s te luisteren; ze beleefden individuele vrijheid derhalve binnen een groep. Kranten ontwaarden deze ontwikkeling, en duiden haar als een ‘angst voor het alleen-zijn’: de draag-

In een kader bij het artikel dat de afbeelding begeleidde stond: ‘Bijgaand verhaal bevat geen tips. Maar het is wel een waarschuwing. Een waarschuwing aan het adres van al diegenen, die zo graag gaan zonnen aan de Franse Rivièra en die menen dat het daar op een kampeerterrein heerlijk rustig is. Wie erheen gaat moet wel weten, dat hij de transistors voor lief moet nemen.’

Het Vrije Volk, 18 juni 1959

bare radio was zowel ‘een amulet tegen de stilte, [als] tegen de eenzaamheid’.⁸⁸ Zij noemden de angst een ziekte van de moderne tijd, ‘togetherness’ geheten.⁸⁹ Onderstaande afbeelding illustreert hoe kranten deze ziekte percipieerden.

In het bijbehorende artikel stond vermeld dat aan het strand stilte ‘slechts een noodgedwongen tussenspel [is], een angstige leegte, die met slaap overbrugd moet worden’. De uitspraak en de afbeelding (die tevens mooi illustreert hoe draagbare radiogebruikers opgingen in hun eigen klanklandschap, zonder zich iets aan anderen gelegen te laten liggen) benadrukten de wens van mensen om bij elkaar in de buurt vakantie te vieren. Men deed dit niet alleen vanwege gedeelde onderwijsvakanties van kinderen en collectief sluitende bedrijven, maar volgens kranten ook vanuit psychologische gronden:

⁸⁶ *De Telegraaf*, 21 juli 1967.

⁸⁷ Vgl. Cieraad, ‘Tussen sensatie en restrictie’, 287 en 304.

⁸⁸ *De Telegraaf*, 16 oktober 1961.

⁸⁹ *Leeuwarder Courant*, 28 augustus 1957.

Hele menigten vinden het strand pas gezellig als het afgeladen is en de duinen pas aantrekkelijk als ze bezaaid zijn met mensen in hemdsmouwen en met draagbare radio's. Aan nachtegalen heeft bijna niemand behoefte, aan ruimte evenmin en stilte vinden velen alleen beangstigend.⁹⁰

Juist het samenspel tussen, in de woorden van Ernst Kossmann, 'hyperindividualistisch hedonisme' en 'collectivistische saamhorigheid' dat volgens krantenberichten uit het draagbare radiogebruik naar voren kwam, werd als problematisch beschouwd.⁹¹ Het evenwicht tussen individuele en collectieve wensen werd verbroken wanneer draagbare radiogebruikers het recht opeisten *en plein public* naar hun toestel te luisteren; ze verstoorde daarmee in de praktijk de rust van anderen. De spanning tussen individu en collectief kwam ook tot uiting in de vervagende grens tussen stedelijke gebieden en natuur, zoals al bleek uit de aangehaalde toespraak van prins Bernhard. Een journalist merkte op: 'Wij leven in een klein land en onze steden breiden zich snel uit ten koste van de omliggende natuur', maar toch zoeken mensen elkaar op.⁹² Kranten signaleerden vanaf medio jaren vijftig en met name in de jaren zestig dus een groeiend spanningsveld: hoe kon nu van de natuur of in ieder geval het buiten-zijn genoten worden als mensen zich niet afzonderden? Mensen wilden zichzelf zijn (de draagbare radio als deel van hun identiteit hielp hen daarbij) zon-

der met anderen rekening te houden, maar bleven elkaar daarbij wel opzoeken – wat de eerste eis voor diegenen die zich wél aan draagbare radio's ergerden onmogelijk maakte. In de publieke opinie ontstond zo het beeld dat individualisering en het recht opeisen 'jezelf te zijn' – kenmerken van modernisering – met de mond *beleden* werden, maar nooit in hun volledigheid *beleefd*. Paradoxaal genoeg was het juist de draagbare radio, nota bene het medium bij uitstek dat individualisering en vrijheid mogelijk maakte, dat anderen in hun vrijheid belemmerde.

Zoektocht naar oplossingen

In het publieke discours werd naarstig gezocht naar oplossingen om deze vrijheidsbelemmering het hoofd te bieden en de lawaaioverlast te beheersen. Het vaststellen van symptomen en vervolgens de diagnose, een veranderende mentaliteit, ging met andere woorden gepaard met een zoektocht naar een medicijn, een oplossing voor het geluidsprobleem. De oproep meer rekening met elkaar te houden – zoals bepleit door bijvoorbeeld de Rijksdienst voor het Nationale Plan, belast met de naoorlogse nationale ruimtelijke ordening – in combinatie met voorlichting was een eerste oplossing die werd aangedragen.⁹³ Mensen die menen 'dat het normaal is om zo luid mogelijk met Veronica tegen de golven, de vogels en de kinderstemmen op te boksen,' zouden betere voorlichting moeten krijgen, aldus een bericht in de

90 *De Tijd De Maasbode*, 30 mei 1959.

91 E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2: 1914-1980*. (Amsterdam etc. 1986) 319.

92 *De Tijd*, 10 september 1958.

93 Mark van den Heuvel en Hans Mommaas, 'Oorden van vrijheid en vermaak: de herstructurering van de vrije-tijd', in: Ger Tillekens ed., *Nuchterheid en nozems: de opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muidenberg 1990) 148-164, aldaar 151.

Leeuwarder Courant uit 1969.⁹⁴ Dezelfde krant had een aantal jaar eerder naar aanleiding van een bericht in *Trouw* al geopperd dat 'propaganda en het bijbrengen van beschaving' de enige oplossing bood voor het lawaai-vraagstuk.⁹⁵ Alles beter dan het moeten invoeren van verboden om de overlast te stoppen, aldus een *Het Vrije Volk*-artikel uit 1961, dat zou 'wel heel beschamend zijn'.⁹⁶

Deze strategie kreeg weinig bijval. De dagelijkse praktijk had uitgewezen dat de geluidsoverlast van kwaad tot erger ging. Bijgevolg waren er ook stemmen die pleitten voor een verbod. Volgens voorstanders van een verbod was de geluidsoverlast die de draagbare radio veroorzaakte zo groot, dat deze slechts met dit paardenmiddel gestopt zou kunnen worden. In het buitenland werd ook over een verbod op de portable gesproken en in sommige gebieden werd deze zelfs ingevoerd, bijvoorbeeld in Parijse metro's en bussen en in Zweedse en West-Duitse treinen. Met een beroep op deze buitenlandse acties spoorden diverse journalisten de Nederlandse overheid in krantenkolommen rond 1960 aan om tot soortgelijke maatregelen over te gaan.⁹⁷ De NS ging hier, zoals we al zagen, in mee, en besloot in 1960 het oude verbod op het maken van muziek in treinen opnieuw te gaan hand-

haven. Twee jaar later werd muziek verboden in bussen; verbodsborden op de Scheveningse pier en in bijvoorbeeld de Keukenhof en Artis volgden.

Ondanks de oproepen tot een verbod, leken journalisten te beseffen dat de verbodsbepalingen slechts een druppel op een gloeiende plaat waren. Derhalve zochten zij op een derde manier naar een oplossing voor het lawaai-probleem dat portables veroorzaakten: er werd bezien hoe het buitenland hiermee omging. De problematiek was namelijk internationaal, zo bleek al uit de referenties aan verboden in het buitenland. Een ander voorbeeld van de negatieve reacties die geluidsoverlast in het buitenland opriep spreekt uit *Zo... werkt de transistor* uit 1966. Dit boek, dat kort besproken werd in de *Leeuwarder Courant*, was oorspronkelijk in het Frans verschenen en was onderdeel van de populaire reeks *Zo... werkt*, waarin de werking van technologieën als de radio en de televisie voor een breed publiek uit de doeken gedaan werd.⁹⁸ Ook de auteur van dit boek haalde geluidsoverlast over de hekel. Sterker nog, deze overlast was voor het de fictieve protagonist 'Vraagal' aanleiding de werking van de transistor te willen begrijpen. Deze figuur zegt dat hij op het strand:

geen rust [kon] vinden, want van alle kanten kwamen er vakantiegangers met loeiende transistorontvangers. Bestookt door het gekrijs van zangeressen en van wilde dansmuziek werden mijn zenuwen danig op de proef gesteld. En daarbij komt nog, dat ik graag wilde weten, hoe

94 *Leeuwarder Courant*, 6 september 1969.

95 *Leeuwarder Courant*, 3 juli 1957. Als eerder opgemerkt nam de krant dit bericht naar eigen zeggen over uit *Trouw*.

96 *Het Vrije Volk*, 28 juni 1961.

97 *De Friese Koerier*, 2 juni 1960, haalde met instemming een pleidooi van het protestantse maandblad *De Wending* voor een verbod naar Frans voorbeeld aan. Zie ook *Het Vrije Volk*, 2 september 1960. *Leeuwarder Courant*, 12 augustus 1965, haalde het *Haarlemsch Dagblad* aan, dat meende dat net als in West-Duitsland lawaai-bestrijding nodig was, bijvoorbeeld via hoge boetes op geluidsoverlast.

98 *Leeuwarder Courant*, 15 juni 1964.

Afbeelding van een verbodsbord in de Keukenhof. Het begeleidende krantenartikel begint als volgt: 'Radio's taboe. Met dit niet mis te verstane verbodsbord, en daaronder in vier talen een verzoek, wordt de bezoeker van de Keukenhof gevraagd de rust van het park niet te verstoren door draagbare radio's.'

Het Vrije Volk, 27 februari 1964

die transistorapparaten kans zagen zoveel herrie te maken [...].⁹⁹

Ook in het buitenland werd de geluids-overlast die portables veroorzaakten dus afgezet tegen een verlangen naar rust (en daarmee de moderne tijd tegen een vervlogen tijdperk).

Er was niet één land dat voor de onderzochte kranten als duidelijk referentiepunt diende wat betreft de vraag hoe geluidsoverlast door portables opgelost kon worden. Uit de berichtgeving blijkt dat journalisten ad hoc verslag deden van buitenlandse voorstellen daartoe. Zo werd in Engeland in de zomer van 1962 een zogenaamde 'storistor' op de markt gebracht: een apparaatje dat het signaal van draagbare radio's stoorde, waardoor ze gingen 'schreeuwen als krolse katten' en niet meer bruikbaar waren. In de woorden

⁹⁹ E. Aisberg, *Zo ... werkt de transistor! Het hoe en waarom van de transistor in woord en beeld* (Deventer 1966).

Afbeelding van een verbodsbord op de Scheveningse pier

Het Vrije Volk, 6 juli 1962

van Nederlandse kranten leidde dit 'tegen-gif' al snel tot een 'transistoroorlog'.¹⁰⁰ De gedeelde mening van journalisten over de storistor werd samengevat door het *Gereformeerd Gezinsblad*, dat schreef hoe het 'storen van transistors een daad van eenvoudige zelfverdediging' was.¹⁰¹ Het geluid van de draagbare radio werd, zo blijkt eens te meer, gezien als een aanval op bestaande normen en waarden – die onder druk waren komen te staan door de draagbare radio en individualisering.

Naast de roep om een beschavingsoffensief en wettelijke maatregelen en interesse in oplossingen uit het buitenland hadden kranten nog een vierde manier om de lawaai-kwestie aan te kaarten. Geregeld lieten ze experts hun licht op de zaak schijnen. In de praktijk droegen deze amper oplossingen aan, eerder zongen ze mee in het koor van criticasters. Zo stelde prof. dr. ir. C.W. Kosten, 'internatio-

¹⁰⁰ *De Telegraaf*, 10 augustus 1962; *Leeuwarder Courant* en *De Telegraaf*, 11 augustus 1962; *Friese Koerier*, *De Tijd De Maasbode* en *Limburgsch Dagblad*, 14 augustus 1962.

¹⁰¹ *Gereformeerd Gezinsblad*, 9 augustus 1962.

naal befaamd geluidsspecialist', dat mensen 'schreeuwden om minder lawaai'.¹⁰² De experts zochten de kern van het probleem in de menselijke natuur, die door de voortschrijdende modernisering onherroepelijk een verandering onderging. Een populaire verklaring was dat 'de moderne mens' geen stilte meer kon verdragen en daarom de draagbare radio mee naar buiten, dus ook buiten de stad, nam.¹⁰³ 'Het heeft de sterke schijn,' aldus een andere expert, 'alsof de huidige mens lawaai nodig heeft.'¹⁰⁴ Lawaai, zo vond ook een bekende econoom, was het onvermijdelijke gevolg van de snelle technologische en economische groei, kortom: van de modernisering.¹⁰⁵

De portable en geluidsoverlast verwerden in de publieke opinie tot embleem van modernisering en de veranderingen die deze modernisering behelsde. De draagbare radio creëerde in de publieke ruimte een nieuw, *modern* klanklandschap dat op breed gedeelde afkeuring kon rekenen. Dat klanklandschap druiste in tegen het tentoongespreide verlangen naar rust – een verlangen dat onder meer culmineerde in de oprichting van de Nederlandse Stichting Geluidshinder in 1970. De deelnemers aan het publieke debat

¹⁰² *De Telegraaf*, 15 november 1967. Andere voorbeelden zijn te vinden in *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 juni 1958, waar dr. Fop I. Brouwer stelt dat wanneer radio's in de vrije natuur gebruikt worden het een 'kermis' wordt, en in *De Tijd De Maasbode*, 25 oktober 1961, waar dr. Hulscher wijst op het belang van stilte.

¹⁰³ Het citaat werd, aldus de *Leeuwarder Courant* van 29 januari 1964, uitgesproken door de arts A.J. van Leusden voor het Departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

¹⁰⁴ *Friese Koerier*, 19 mei 1960.

¹⁰⁵ De komst van deze econoom, dr. Mishan, hing samen met een conferentie in Nederland over 'de kosten van de economische groei'. *De Telegraaf* en *De Tijd*, 4 juni 1968.

wilden vasthouden aan de status quo van voor de entree van portables in de openbare ruimte. Impliciet of expliciet propageerden ze het behoud van (een al dan niet verbeelde) traditie. In hun perceptie was de toename van geluidsoverlast door draagbare radio's niets anders dan een zaak van een verval van beschaving – een ontwikkeling waartegen zij zich verzetten. Tegelijkertijd leken de tegenstanders echter te beseffen dat beperkende maatregelen geen soelaas boden: de moderne mens stoorde zich volgens hen aan god noch gebod.

Conclusie

In het publieke discours over de draagbare radio stond dit apparaat symbool voor een verandering van gebruiken, normen en waarden – een verandering ten kwade. Nederlanders werden niet alleen steeds welvarender, maar volgens het brede front van tegenstanders van de portable dat zich in het publieke debat roerde ook steeds hedonistischer.¹⁰⁶ De tegenstanders meenden dat de stap van gewenst naar ongewenst gedrag als gevolg van de verspreiding van draagbare radio's steeds makkelijker werd gemaakt. Deze ontwikkeling resulteerde in lawaai in de openbare ruimte en een ieder-voor-zich-mentaliteit.

Het ongeremde – of althans als zodanig ervaren – gebruik van de draagbare radio confronteerde tijdgenoten met een maatschappelijke transitie die van lieverlede de nieuwe, moderne mens toonde. Hoewel door historici later is vastgesteld dat deze verandering overdreven is en er eerder sprake was van continuïteit, werd de

¹⁰⁶ Vgl. Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 234.

transitie in het publieke debat door middel van vaak hyperbolische retoriek als betreurenswaardig feit gepresenteerd.¹⁰⁷ De veranderingen mogen onstuitbaar geweest zijn, er bleef tegen geageerd worden.

Deze laatste vaststelling druist in tegen het idee dat veranderingen in cultuur en mentaliteit in de jaren zestig zich zouden hebben gemanifesteerd in toenemende veranderingsgezindheid. Geconfronteerd met de kwalijke gevolgen van de verspreiding van de draagbare radio bleken brede lagen van de bevolking – dus niet louter de elite, hoewel haar stem het hardste klonk – zich allesbehalve te presenteren als voorstanders van vernieuwing. Integendeel, men verzette zich tegen de komst van althans dit deel van het moderne leven. De waargenomen praktijk van ongelimiteerd gebruik van draagbare radio's, die het klanklandschap van Nederland structureel dreigde te veranderen, werd in de kranten met weerzin beschreven – een houding die vanaf het moment van opmerken van draagbare radiolawaai rond 1955 tot ten minste het einde van de hier onderzochte periode niet zou veranderen. Met hun verwerping van volledig vrij radio-gebruik kantten onder meer journalisten, commentatoren, rechters, experts, een zanger en ingezonden brieven-schrijvers zich tezelfdertijd tegen een in hun ogen doorgeschoten individualisering.

In het publieke debat werd aldus voortdurend gewezen op de gevaren van wat door andere auteurs 'het ongebreidelde gebruik van consumptiegoederen' genoemd is.¹⁰⁸ Interessant is dat *alle* kranten

in het corpus, ongeacht hun levensbeschouwelijk achtergrond, zich verzetten tegen geluidsoverlast en de daarmee samenhangende individualisering – ze probeerden gezamenlijk een retorische verdedigingslinie tegen het als modern ervaren verschijnsel van geluidsoverlast op te werpen.¹⁰⁹ De verzuiling, die in deze decennia nog bestond, kwam dus niet in het publieke discours tot uitdrukking. In dit opzicht lijkt de bevinding van Rob van Ginkel, schrijvend over het elitediscours over nationale eigenheid van eind jaren veertig en begin jaar vijftig, dat de 'zorg om de moraal [...] door alle zuilen in een opmerkelijk staaltje van eensgezindheid als een nationaal belang gepercipiëerd' werd ook in de tweede helft van de jaren vijftig en zestig nog opgeld te hebben gedaan.¹¹⁰ Geconfronteerd met de gevolgen van een ogenschijnlijke massaal en ongeremd gebruik van draagbare radio's, het medium dat modernisering symboliseerde, wierpen veel Nederlanders, de kranten voorop, zich op als hoeders der beschaving. Ze betwistten dit onderdeel van modernisering en probeerden het zo goed en zo kwaad als het ging te beheersen.

109 Iets wat kranten ook in het interbellum gedaan hadden tegen het toen nieuwe fenomeen van filmsterverering. Jesper Verhoef, 'Anti-modern national identity formation. Dutch depictions of America in public debates about film fandom, 1919-1939', *Powerlines* 3.1 (2015) <http://amst.umd.edu/powerlines/anti-modern-national-identity-formation-dutch-depictions-of-america-in-public-debates-about-film-fandom-1919-1939/> (geraadpleegd 17 maart 2016).

110 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 208.

107 Vgl. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980*, 302-303.
108 Kleijer en Tillekens, 'Sprakverwarring in het nieuwe Babylon', 425.

Over de auteur

Jesper Verhoef, promovendus aan de Universiteit Utrecht, onderzoekt binnen het NWO-project 'Digital Humanities Approaches to Reference Cultures' hoe Amerika geconstrueerd werd in Nederlandse publieke debatten over diverse massamedia (1919-1989). Hij publiceerde onder meer 'Anti-modern national identity formation. Dutch depictions of America in public debates about film fandom, 1919-1939' in *Powerlines*.

E-mail: j.verhoef@uu.nl